

Пастушенко С. В., ад'юнкт кафедри
кримінального процесу

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ

Злочинність неповнолітніх завжди була і залишається гострою актуальною правовою і суспільною проблемою, оскільки, з одного боку, вона є складовою загальної сучасної злочинності і показує тенденції її розвитку на майбутнє, а з другого – демонструє стан морального здоров'я суспільства.

Особливою формою державного впливу на неповнолітніх за вчинення ними суспільно-небезпечних діянь є примусові заходи виховного характеру, які законом розглядаються в якості підстав звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання.

Метою застосування таких заходів має бути забезпечення інтересів неповнолітнього, які охоплюють не тільки питання виховання, але й освіти, і лікування в належних умовах та питання соціальної, психічної допомоги, адаптації до сучасного суспільного життя, набуття професії та працевлаштування.

За своєю сутністю примусово-виховні заходи мають педагогічний характер. Вони не містять елемента кари і не залежно від підстав застосування не спричиняють судимості, хоча повною мірою й обмежують волевиявлення неповнолітніх, бо застосовуються здебільшого в супереч їх бажанню та згоди їх законних представників.

Якщо неповнолітній вчинивший злочин, ухиляється від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, вони скасовуються судом за мотивованим поданням відповідного органу в справах неповнолітніх, який здійснює контроль за поведінкою неповнолітнього, чи подання прокурора і неповнолітній притягається до кримінальної відповідальності. Це свідчить про те, що звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру є умовним (ч. 3 ст. 97 КК України).

З приводу того чи іншого аспекту застосування заходів виховного характеру свою точку зору, зокрема, висловлювали як практичні працівники В. Захаров, В.П. Коляда, так і вчені-процесуалісти С. Благодир, З. Смітєнко, В. Ягодинський, О.Х. Галимов, Г.М. Омеляненко, Н. Крестовська, С.Г. Келіна.

Наявність можливості застосування примусових заходів виховного характеру можна обґрунтувати думкою такого змісту: «Злочинна поведінка стала розглядатися як наслідок несприятливого соціального середовища, дитячий вік вказував на не сформованість особистості і необхідність виховання; у результаті правопорушуюча поведінка неповнолітніх була виключена з категорії кримінальних злочинів і стала трактуватися як відхилення в поведінці. Відповідно засобом реагування стали виховання (перевиховання), реабілітація».

Положення ст. 97 Кримінального кодексу України реалізуються завдяки певному кримінально-процесуальному механізму, а саме – провадженню по застосуванню примусових заходів виховного характеру (ч. 4 ст. 6, ст.ст. 7¹, 7³, 9, 232¹, 233, 447, 448, 449 КПК України).

Історично в праві, поступово змінюючи один одного, діяв ряд принципів щодо залучення неповнолітніх до кримінального судочинства та застосування покарання: прощення, виправдане неповноліттям; принцип «злий намір поповнює недолік віку»; розуміння; принцип виховуємості. Саме принцип виховуємості і покладено в основу існування особливих заходів впливу на неповнолітніх. Зміст його полягає в тому, що до таких осіб, з огляду на їх особисту специфіку, повинні застосовуватися не заходи кримінального покарання, а переважно виховного впливу. Основна мета цих засобів полягає в можливості ресоціалізації особи, недопущення виключення її з повноцінного суспільного життя.

Для підвищення ефективності застосування примусових заходів виховного характеру обов'язково необхідно більш чітко визначити коло державних органів та служб, що приймають участь у вирішенні цих справ, а також їх повноваження. Бо як зазначали С. Благодир та З. Смітінко, ці моменти ні в КПК ні в Законі України «Про органи й служби в справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» повністю не врегульовані. Актуальним також залишається питання спеціалізації дізнавачів, слідчих, суддів, що мають справу з неповнолітніми. Варто відмітити, що процесуальний Закон (ст. 7³, 9 КПК) орієнтований виключно щодо слідчого. На наш погляд, враховуючи статті 4, ч. 4 ст. 6, 7³, 94, 103, 104, 108, 109, 213 КПК, нема сенсу у випадку розслідування справи про злочини невеликої та середньої тяжкості (ч. 2, 3 ст. 12, ст.ст. 97, 105 КК України), покладати тільки на слідчого, замість органу дізнання, фактично лише обов'язок по прийняттю кінцевого рішення по справі та її остаточному оформленню.

У ст. 105 КК закріплено перелік примусових заходів виховного характеру та вказано, що до неповнолітнього може бути застосовано одночасно декілька з них. Узагальнення судової практики виявило такі недоліки: відсутність призначення одночасно комплексу таких заходів; незначну ефективність ряду з них; неможливість застосування, при достатніх підставах для цього, певних з них з огляду на ряд обставин (стан здоров'я неповнолітнього, втрата впливу з боку батьків); відсутність належного контролю за ходом та результатами їх виконання.

Вважаємо, що для підвищення ефективності результатів провадження по застосуванню примусових заходів виховного характеру необхідно: розширити систему цих заходів, зокрема доповнити їх медико-психологічними заходами; передбачити можливість переважного застосування до неповнолітнього їх у комплексі; більш чітко визначити в Законі механізм контролю за виконанням цих заходів, відповідальність за це покласти на служби в справах неповнолітніх та КМСД з обов'язковим звітуванням перед судовим вихователем того суду, який призначив ці заходи.

Питання про підстави для прийняття процесуальних рішень, у тому числі про застосування примусових заходів виховного характеру, є актуальним з огляду на те, що від правильного розуміння поняття «підстави» залежить і правильність прийняття процесуальних рішень. С.Г. Келіна зазначає, що підстави для звільнення від кримінальної відповідальності являють собою фактичні обставини або сукупність обставин, які є найбільш суттєвими і необхідними для застосування норми про звільнення від кримінальної відповідальності і характеризують вчинений злочин або особу злочинця.

В правовому регулюванні питань, пов'язаних із застосуванням примусових заходів виховного характеру у чинному кримінальному, кримінально-процесуальному законодавстві України вбачається низка суперечливих і не достатньо врегульованих моментів. Передусім це стосується правового регулювання підстави для застосування заходів виховного характеру щодо осіб, які вчинили суспільно-небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України до досягнення віку з якого може наставати кримінальна відповідальність. Зазначена назву «Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру», тоді як щодо вказаної категорії осіб має місце не звільнення від кримінальної відповідальності, а виключення такої. В теорії кримінального права загальновідомо, що звільнити від кримінальної відповідальності можна лише особу, дії якої містять всі ознаки злочину.

Відповідно до положень чинного кримінально-процесуального законодавства примусові заходи виховного характеру застосовуються не до всіх неповнолітніх, які вчинили суспільно-небезпечні діяння до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, а лише до тих, які на час вчинення суспільно-небезпечного діяння досягли одинадцяти років і не досягли віку, з якого відповідно до закону може наставати кримінальна відповідальність (ст. 6, 7³ КПК України).

Примусові заходи виховного характеру можуть застосовуватися до неповнолітніх, які вперше вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості, та до неповнолітніх, які вчинили суспільно-небезпечне діяння, що підпадає під ознаки Кримінального кодексу України, до досягнення віку, з якого можливе настання кримінальної відповідальності, але яким виповнилося одинадцять років.

Передбачений ч. 2 ст. 105 КК перелік примусових заходів виховного характеру є вичерпним. Поряд із застосуванням одного чи декількох із них суд може в передбаченому законом порядку призначити неповнолітньому вихователя з урахуванням позитивних даних про певну особу та її здатності благодійно впливати на поведінку неповнолітнього. Ця особа має підтвердити у судовому засіданні свою згоду бути вихователем.

При вирішенні питання про доцільність закриття справи з підстав застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру слідчий повинен виходити з сукупності всіх обставин справи, а не тільки того факту, що це злочин невеликої тяжкості, а саме об'єкта посягання, способу, обставин і стадії вчинення злочину, форми вини, мотивів злочину, ролі неповнолітнього та характеру участі у здійсненні злочинного наміру (якщо злочин вчинено у співучасті), тяжкості наслідків, що настали або могли настати, тощо. Необхідно враховувати також дані про неповнолітнього, які повинні повністю з'ясовуватися на стадії досудового слідства: його вік і інші біографічні дані; стан здоров'я; соціальну характеристику; умови життя, виховання та поведінки; обставини, що негативно впливали на виховання неповнолітнього, можливий вплив дорослих підбурювачів, які втягували його у злочинну діяльність; його ставлення до вчиненого, навчання, праці, дані про сім'ю.

До закриття кримінальної справи неповнолітньому необхідно роз'яснити, з яких підстав закривається справа і його право заперечити проти закриття справи з цієї підстави. Згідно зі статтею 7¹ КПК України, якщо він заперечує проти того, що його звільняють від кримінальної відповідальності саме з таких підстав – справу закривати не можна, досудове слідство має бути проведено у звичайному порядку. А заперечення потерпілого проти закриття справи не є перешкодою для вирішення саме так цього питання. При цьому участь у судовому засіданні неповнолітнього, його захисника, законного представника і прокурора є обов'язковою.

Проблемою, що заслуговує на найбільш ретельну розробку є – підвищення ефективності провадження примусових заходів виховного характеру. Виступаючи безпосереднім засобом індивідуальної профілактики, воно спрямоване на усунення чинників, що сприяли вчиненню конкретних злочинів, а його результати виступають підґрунтям для попередження рецидивних злочинів з боку неповнолітніх.